

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қарақалпағистон қозоклари тилидаги инсон хулқ-атворини билдирувчи диалектал соматик фразеологизмларнинг хусусиятлари ёритиб берилган. Анатомик тана аъзолари номлари асосидаги диалектал соматик фразеологизмлар қозок ва қарақалпақ адабий тили материалларига қиёсланди.

РЕЗЮМЕ

В статье освещены свойства диалектно-соматических фразеологизмов, обозначающих характер человека в языке казахов Каракалпакстана. В ней сопоставлены диалектно-соматические фразеологизмы казахского и каракалпакского языков на примере названий анатомических частей тела.

SUMMARY

The article highlights the peculiarities of dialectal somatic phraseologies that characterize human behavior in the Kazakh language which is used in Karakalpakstan. Dialectal somatic phrases based on the anatomical body names are compared in the Kazakh and Karakalpak literary languages.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНИҢ АРҚА ДИАЛЕКТИНДЕ ҚОЛЛАНЫЛАТУҒЫН СӨЗЛЕРДИҢ ТЕМАТИКАЛЫҚ ХӘМ МӘНИЛИК ТҮРЛЕРИ

Б.Р.Құрбанбаева - филология ғилмлериниң кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: диалект, шимолый диалект, жанубий диалект, синоним сўзлар.

Ключевые слова: диалект, северный диалект, южный диалект, синонимы.

Key words: dialect, northern dialect, southern dialect, synonyms.

Диалект хәм сөйлесимлерде қолланылатуғын сөзлер белгили бир аймақта жасап атырған халықтың тилинде айтылатуғын сөзлер болғанлықтан халық хәр қандай нәрсениң атын оның атқаратуғын хызметине, түр-түси, көлеми, ислениў усылына хәм т.б. қарай өзлериниң айтыўына қолайлы етип пайдаланады. Қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде кийим-кеншек атамаларына байланыслы сөзлер диалектке тән өзгешеликлер менен айтылады.

Кийим-кеншек атамалары. 1) хызметине қарай: *тандыр костюм, тандыр бешпент, тандыр халат, тандыр шапан, тандыр жакет* (Қанлықөл) - нан жапқанда кийетуғын кийим, *жаў кийим // күнлик кийим // жаман кийим* (Қоңырат) - үйде күнделикли жұмыс ислегенде кийетуғын кийим. *Әлжапқыш* (Қараөзек), *алдыға тутқыш* (Халқабат), *алды жапқыш* (Шоманай), *алдыға байлағыш* - фартук.

2) тигилиў стилине қарай: *ногайша көйлек // еркек көйлек* (Қоңырат), *бүрме көйлек // лаўдан көйлек* (Қоңырат) - көкирек бүрме көйлек, *шолақ // жеңсиз* (Хожели), *гүртеше // гүпши* (Хожели). Мысалы: Бизиң *шолақтың* қалтасында болады да, басқа қаяқта болады. Машынды Гүлистан апам әкетти, ақлығына *гүртеше* тигежәк екен (жеңсиз). Тийеберсин, тап атаңның *гүпши* де сондай еди.

Орамал атамалары. Диалектте орамал атамалары бир неше вариантта қолланылады. *Шаршы* (орамал), *жаўлық орамал* (Қанлықөл), *шалғыш тартым* (Шоманай) - шашақлы үлкен орамал, *елгезер орамал // дийўана орамал, бир тартым шалғыштай* (Шымбай) - кишкене орамал, *қыйық* (Хожели) - бет орамал, *қол шаршы // бет орамал* (Қараөзек). Мысалы: Ана апаңның гөне бир *шаршысын-ақ* берсе (Хожели).

Аяқ кийим атамалары. Диалектте аяқ-кийим атамалары заттың түрине, формасына, салмағына қарай хәм т.б аталады. Мысалы: *Х тәпишки, қалқы тәпишки // қайық тәпишки* (Қанлықөл), *кито тәпишки* (Шымбай), *кито* (Кегейли) // *кетто* // *қалқыда* (Шоманай) - резинка тапчочка.

Қарақалпақ тилиндегі сәдеп сөзи Шоманай сөйле симинде *садақ*, ал илгешек сөзи *тереўиш // илгеншек* түринде ушырасса, Хожели сөйлесиминде *илмешек* деп айтылады. Мысалы: Қашан қарасаң кийимлерине *илмешекке* моншақ өткерип тағып жүретин еди.

Төсек атамалары. Қарақалпақ тилинде төсек атамасын билдиретуғын алаша сөзи Кегейли районының хәр жеринде хәр қыйлы айтылады: *алаша // шалша // жайыўша*. Нөкис, Хожели, Қанлықөл сөйлесимлеринде *жайыўша* деп от-шөп салатуғын затты (таўарды) айтады. Устине төсек төсеп отыратуғын жекеннен исленген ший Шымбай сөйлесиминде *пәңкилдек* деп аталады. Шоманай хәм Қоңырат сөйлесимлеринде пәрден ислен-

ген көпшик *кепирең* делинеди. Еки адамлық үлкен көпшикти *дастық* дейди.

Үй-үскене буйымларының атамалары. *Арбақ қайшы* (Қараөзек) - ешкиниң жүнин қырқатуғын қайшы, *дүкерт* (Қоңырат, Шоманай) - кишкене қайшы, *бет көргиш* (Тахтакөпир) - айна, *белше* (Нөкис, Қоңырат) - сабоқ (қарақалпақ тилине рус тилинен өзлескен сөз), *күл алғыш* (Шымбай), *қазбай* (Тахтакөпир), *кепше* (Нөкис район). Бул сөз Нөкис қаласы халқының аўызекі сөйлеў тилинде еки түрли қолланылалы.

1) биринши компоненті рус тилинен кирген өзлестирме, екінши компоненті қарақалпақ тилиндегі сөз: *мусор алғыш*;

2) рус тилинен кирген сөз: *сабоқ*;

3) қарақалпақ тилине парсы тилинен өзлескен сөз: *кәкандоз* (Нөкис район).

Күрек (Кенимех, Жаңақазған), *бизбилдик* (Шымбай) - кишкене биз, *таспай қран* (Шымбай) - қолдан басып суў шығаратуғын қран // *баспа қран // жер қран* (Хожели), *дигиршик-ошақтың* үстиндегі дөңгелегі, *шойын* (Шоманай) - котёл, *шайтан газ* (Қанлықөл, Хожели) - қолдан исленген насос пенен шығаратуғын газ түри, *сырық* (Шоманай) - сабаў.

Мысалы: Етиклерди *шойынның* қасына қой ысып турсын. Яғаў, балам ошақ жақпаймыз, *шайтан газден* пайдаланамыз. Апам қызыл жыңғылдан исленген *сырық* алып пахтасын *сырық*лады.

Диалектте өзбек тилинен өзлескен сөзлер де ушы - расады. Мысалы: Оннанша оны *хәрраласаңыз го*. (Тахтакөпир)-жарғы.

Буйым атамалары: *шыжлан* (Шоманай, Тахтакөпир) - кошелок, қарақалпақ тилине рус тилинен өзлескен зонтик сөзи айырым орынларда *тутқыш* деп аталса, екінши бир аймақта қазанның қулағын услайтуғын буйым *тутқыш* делинеди хәм диалектлик омоним сөзлер пайда болады. Тахтакөпир сөйлесиминде айнаға тутатуғын ярым перде *тутқыш перде* деп аталады. Шымбай сөйлесиминде түйиншик сөзи *шекене* делинеди.

Үй-жай атамалары. *Там* (Хожели) - бөлме, өжире, *үй-жай* (Кегейли) - коридор, *там* (Халқабат) - бөлме ана *там, мына там, ергенек* (Шымбай) - дәрўаза, *табалдырық // босаға* (Шоманай), *баспалдақ* (Халқабат) - табалдырық, текше, *пол // еден*. Шоманай сөйлесиминде *бастырма* деп шиферды айтса, Хожелиде жайға кирер аўыздағы кишкене жайды *бастырма* дейди, *ықтырма* (Хожели), *хайўан* (Хожели) - коридор, *тапшан* (Хожели) - сыпа. Мысалы: Ол *ықтырманы* былтыр жазда бузыбек. *Хайўан* кең және салқынлаў. Сояқта дем аласыз ба ата? *Тапшанда* азмаз ойнай турың.

Үрп-әдет, дәстүрлерге байланыслы атамалар. *Айтымал* (Қоңырат, Шоманай) - беташар, *күйеў сәлем*

(Кенимех), *қыз жыйын // соғым той, қыз шақырық той* (Қоңырат) - ел қәде, *соғым той* (Шоманай, Қараөзек), *мүшел той* (Қанлыкөл) - юбилей той, *қоналқа* (Тахтакөпір) - қонаққа сойылатуғын мал, *жыласы* (Кегейли) - бириккен сөз, жыл садақа, *кийт* (Хожели) - сарпай, *дөре соқпай* (Хожели) - гештек, отырыспақ, зыяпат.

Мысалы: Куда-кудағайларын *кийтлеп* жиберипти. Бир кешегі *отырыста* бір топпы кесе пайым кетти-ау. Не?

Бир кесе пайым деймен.

Қора, хәрем атамалары. *Шетен қора* (Халқабат) - үйдің этирапын қоршап қоятуғын ағаштан исленген хәрем, *шатанақ қора* (Шымбай) - қада ағаштан исленген қора, забор сөзі Шымбай, Шоманай сөйлесимлерінде *хәрем*, Кенимехте *қора* деп аталады.

Дән сақлайтуғын орын атамалары. *Сейисхана* сөзі қарақалпақ тили арқа диалектінің айырым сөйлесимлерінде ат, жылқы сақлайтуғын қора мәнісін билдирсе, Шоманай сөйлесимінде бул сөз *дәнхана* сөзінің хызметінде жумсалады.

Ауырыу атамалары. *көксау // көкжәтел.*

Жол, көпір атамалары. *Аяқ жол* (соқпақ), *паяпыл // өткел // аяқ көпір, басқалдақ* (Тахтакөпір) - кишкене жап-салмалардың көпири.

Қыйық атамасы. *Шыйнақ* (Шоманай) - шийшенің қыйығы, сынығы, *қыяқ, шөлмек* (Мойнақ, Қоңырат). *Шөлмек* сөзі диалекте омоним сөз. Мойнақ сөйлесимінде шийшенің сынығын *шөлмек* десе, Кегейлиде *кружканы шөлмек* дейди.

Хабар атамасы. *Ғалауат* (Қанлыкөл) - хабар, *пәтек* (Тахтакөпір, Шымбай) - хабар, *пәтек айтыу* (хабар айтыу). Мысалы: *Пәтекте* атыңыз бар ма?

Қус атамалары. Үй қусы есапланған тауықтың түйетауық хәм шайтан тауық сыяқлы түрлері бар. Қарақалпақ тилинің Тахтакөпір, Қараөзек сөйлесимлерінде шайтан тауықты *тастауық* деп атаса, ал Қанлыкөлдің айырым аймақларында жабайы қус қырғауылды *тауық* дейди. Диалекте тастауық сөзінің мәнісі ауысып адамға байланыссыз да қолланылып, Шымбай сөйлесимінде рауажланбай қалған адамды *тастауық* дейди. *Тастауық* сөзі диалекте омоним сөз болады.

Балық атамалары. *Құртқа балық* (Мойнақ) - шабақ, балықтың майдасы, *қара бөрге* (Шымбай) - балықтың хәрекетшен, майда түрі, *мөңке* (Шымбай) -

бөрге, *ақ марқа* (Шымбай) - үлкен балық, *майбас* // *ақ балық* (Қоңырат, Хожели).

Өсимлик, терек, мийўе-палыз егинлерінің атамалары.

1. Өсимлик атамалары. *Жуўа* (жуўсан), *шат тикенек* (Шымбай) - шеңгел, *шат тикенек* (Қараөзек) - жийденің шаты, тикенегі, *дәўран* (Халқабат) - шеңгелдің мийўеси, *бәңги дийўана // бесбұдай // мәңги дийўана* (Шоманай), *шоғайна* (Шоманай, Қанлыкөл) - ошаған, *ширалжин* (жыңғылдың бір түрі), *қоян сүйек* (сексеўилге ұқсас қызғынлы шөп), *жипкилен* (азанда шық түскен шөп), *емқулақ* (Шоманай) - атқулақ, *гәўилдир // паңғалақ // шаңғалақ* (Қанлыкөл) - ғөректің шаңғалағы, *қауық* (Нөкис район), *ұптік // қоқ* (Кегейли, Шымбай, Қараөзек), *гирт* (Бозатаў, Кегейли).

2. Терек атамалары. *Наўқан терек // тұт терек* (Кегейли, Қоңырат), *шоғал // бұр* (Қанлыкөл), *жылан терек* (Қанлыкөл).

3. Палыз егинлерінің атамалары. *Хәлекке* (Қоңырат, Шоманай) - гүрбек, *балқабақ* (Хожели) - асқабақ. Сондай-ақ диалекте бір компоненті өзлестирме сөз, екінші компоненті қарақалпақ тилиндегі сөз диз-беклесип палыз атамасын билдиреди: *ошин қабақ* (Хожели) - кишкене қабақ.

Қарақалпақстан ресубликасының арқа районларын-да жасайтуғын қарақалпақлардың ауызеки сөйлеу тилинен жыйналған материалларды таллап, биз төмендегидей жуўмаққа келдик.

Тилимиздің сөзлик қурамы жүдә бай. Қарақалпақ тилинің диалект (арқа хәм кубла) хәм сөйлесимлері бүгинги күнге шекем толық түрінде, жетерли дәрежеде үйренілмеген. Диалект хәм сөйлесимлерде қолланылатуғын сөзлерге лингвистикалық көзқарастан таллау жасағанымызда бул лексикалық бирликлер диалектке тән үлкен өзгешеликлер менен қолланылатуғының гүўасы боламыз. Бул сөзлер қарақалпақ әдебий тилиндегі сөзлердің синоними, варианты, эквиваленті есапланады. Ауызеки сөйлеу тилинде қолланылатуғын сөзлер әдебий тилимизге таяр запас болып турады. Сонлықтан да, халқымыздың ауызеки сөйлеу тилиндегі көпшиликке түсиникили, әдебий тилге енисіўге бейим болып турған сөзлерді тийисли орнында пайдалансақ биз қәтеге жол қоймаймыз. Қарақалпақ тилинің диалект хәм сөйлесимлерінде қолланылатуғын сөзлерді үйреніу, изертлеу хәм оларға тиллик көзқарастан таллау жасау бүгинги күни кешиктирип болмаитуғын әхмийетли мәселелердің бири есапланады.

Әдебиятлар

1. Аширбоев С. Ўзбек диалектологияси. Методик қўлланма. Тошкент: 2011.
2. Доспанов О.Д. Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы. Оқыў қолланба. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2009.
3. Диалектологиялық жазба дәптери.
4. Пирекеева А. Кенимех қарақалпақлари шеваси. Канд. дисс. автореф. -Нукус: 2012.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ тилинің шимоліи диалектида қўлланиладиган сўзларның тематик ва маъно турлари батафсил ёри-тилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются тематические и семантические типы слов, используемые в северном диалекте каракалпакского языка.

SUMMARY

The article deals with thematic and semantic types of words used in the northern dialect of the Karakalpak language.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ЕКИ ТИЛЛИК АҰДАРМА СӨЗЛИКЛЕРДІҢ ДҮЗИЛІҢ ПРИНЦИПТЕРІ

М.Т.Мамбетмуратова - докторант

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: сўз, луғат, лексикография, атама, реестр, луғат мақоласи, лексикограф.

Ключевые слова: слово, словарь, лексикография, термин, реестр, словарная статья, лексикограф.

Key words: word, dictionary, lexicography, term, list, entry, lexicographer.

Қарақалпақ лексикографиясы саласында хәртүрли сөзликлерді дүзиу мәселеси 1930-жыллардан басланған. Олардың ең дәслепкилері жүдә қысқа жә-ми 300 сөзге шамалас сөзлерді өз ишине қамтыса, соңғы жылларда лексикограф-алымлардың топарының өсип жетилисиуи,

билиминің хәм тәжірийбесинің молайыуы бул саладағы ислердің бирқанша алға илгерилеуіне мүмкиншилик берди.

Демек, хәзирги күнге келип оқыўшылар сөзликлердің көплеген түр-леринен бір тиллик, еки тиллик аўдарма